

BÁTHORY ORSOLYA*

Pázmány és Plutarkhosz

Pázmány Péter alkotói eljárásának fontos részét képezi az érvek alátámasztására, mondanivalója illusztrálására, az olvasó, illetve a prédikációt hallgató hívő szóra-koztatására szolgáló latin vendégszövegek idézése és magyar nyelvű fordítása, vagy inkább parafrázisa. A legtöbbször hivatkozott szentírási és patrisztikai mű-vek mellett még az antik pogány auctorok erkölcsfilozófiai műveiből vett idéze-tekkel találkozunk nála igen gyakran. A Plutarkhosz és Seneca műveiből vett anekdotarészletek és apoftegnek a trienti zsinaton újrafogalmazott katolikus morál közvetítőiként szerepelnek a 16–17. századi lelkeségi művekben, így Páz-mány írásaiban, elsősorban a *Prédikációk*ban is.¹ A trienti zsinat, és az annak szellemében rendelkező 1611-es, nagyszombati szinódus nyomán különösen nagy szerepet kapott a püspökök prédikációs kötelezettsége, és ezzel együtt a prédikáció műfaja, mivel a protestánsok mind az igehirdetés intenzitása, mind a népnyelvű bibliafordítások révén nagy előnyre tettek szert a „lelkek (el)halá-szásában”.² Az egyházi beszéddel szembeni posztridentinus elvárások között továbbra is szerepelt az, hogy bibliafordítás hiányában közvetítenie kellett a *Biblia*, pontosabban az adott szentírási szakasznak a hívek nyelvére átültetett szövegét és annak hiteles értelmezését, valamint a vonatkozó dogmatikai taní-tást, de mindezek mellett még fokozottan megjelent az igény, hogy a szentbe-széd a hívek morális épülését is szolgálja („semper ad aedificationem audientium”).³ Az etikai program megvalósításához szükséges fogalmi, exemp-lum-, és argumentációs bázis egy részét más, 16–17. századi európai és magyar-oroszági szerzőkhöz hasonlóan Pázmány is leginkább Seneca erkölcsfilozófiai

* A szerző a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat keretében készült.

¹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Aka-démiai, 1979, 15–16; UŐ, *Pázmány prédikációi és a Tridentinum = Pázmány nyomában: Tanulmá-nyok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft, 2013, 77–86, 82.

² MIHALOVICS Ede, *A katolikus predikáció története Magyarországon*, 2, Budapest, 1901, 11–13; BITSKEY, *Pázmány prédikációi...*, 1. j. i. m., 79.

³ Idézi: BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 23.

írásaiból kölcsönözte.⁴ A „keresztény Seneca” a *Prédikációk*ban több mint háromszáz említéssel szerepel, őt csak Szent Ágoston előzi meg a hivatkozások számában. A kvantitatív jellemző (Lukácsy Sándor szerint „senki sem idézte annyiszor az antik filozófust, mint Pázmány”) mellett legalább annyira fontos a Seneca-recepció intenzitása, fajsúlyos volta nemcsak a *Prédikációk*ban, de általában a Pázmány-életműben, ahol nemcsak a morálfilozófiai traktátusokra találunk hivatkozást, hanem a természettudományos jellegű *Quaestiones naturales*ra is.⁵ Seneca-idézet szerepel a *Prédikációk*ban, a Szentháromság Egy Istenhez szóló ajánlás után is. Úgy látszik, hogy a mottókra, illetve más, előzékszövegekként szereplő rövid idézetekre különös hangsúlyt fektetett Pázmány, egyfajta emblémfunkciót tölthettek be, amennyiben a mű egészére, illetve mélyebb értelmére kívántak rávilágítani.⁶ A krisztianizált Seneca ezen kiemelt auktori státusza Pázmánynál nagyban hozzájárult az antik szerző magyarországi recepciójához és a „magyar Seneca” létrejöttéhez.⁷ De mi a helyzet Plutarkhossal? A *Prédikációk*ban idézett szerzők között a harmadik hely ugyanis az övé, 207 hivatkozással,⁸ a teljes oeuvre-re nézve 254 említéssel. Vajon ez a másik, a korban ugyancsak népszerű, erkölcsi normaközvetítésre szintén alkalmas auktor is bír akkora jelentőséggel Pázmány írásaiban, mint a keresztény Seneca? Mennyiben járult hozzá Pázmány a „magyar Plutarkhosz” létrejöttéhez?

⁴ LUKÁCSY Sándor, *Magyar Seneca*, Irodalomtörténeti Közlemények, 96(1992), 261–274; SZABÓ Ferenc, *A sztoicizmus befolyása Pázmány prédikációira*, Kortárs, 45(2001)/11, 61–68; BITSKEY, *Pázmány prédikációi...*, 1. j. i. m., 82.

⁵ Senecától kölcsönzött gondolatok olykor nem pusztán az argumentáció részei, hanem szövegszervező erőt jelentenek. „Ha olyan témáról prédikált, amely Senecát is erősen foglalkoztatta, vagy amelyről tanulmányt írt (*De ira*), akkor Pázmány beszédét át meg átszövik Seneca gondolatai, az idézett szövegek lesznek legfontosabb tartó elemei.” LUKÁCSY, *Magyar Seneca*, 4. j. i. m., 268.

⁶ Ennek eklatáns példája, amikor Pázmány nemcsak a címlapverzón (ahol amúgyis van elég hely), hanem a címlapon is szerepeltet egy-egy, antik auktortól vagy a Szentírásból származó idézetet, amire vélhetőleg nem csak a helykitöltés szándéka lehet a magyarázat. A *Felelet*, a *Tíz bizonyosság*, a *Szentírásról és az Anyaszentegyházról*, a *Setét bajnacsillag*, és a *Bizonyos okok* esetében találkozunk a címlapon lévő mottóval. Ugyanígy a *Falsae originis [...] refutatio* kivételével Pázmány valamennyi latin nyelvű vitairatának címlapján szerepel egy-egy idézet.

⁷ LUKÁCSY, *Magyar Seneca*, 4. j. i. m., 272.

⁸ Bendi Nándor 201 hivatkozást számolt össze. BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, 1910, 21–25.

A Moralia – Plutarkhosz újrafelfedezése

Az 1. század derekán született khairónciai Plutarkhosz (Kr. u. 45–120) eleve hátrányból indult életművének európai recepcióját illetően. Senecát moralizáló írásainak latin nyelve zökkenőmentesen vitte át az antikvitásból a keresztény középkorba, majd onnan az újkorba, hogy aztán a „Seneca christianus” és vele az újsztoicizmus – leginkább Justus Lipsiusnak köszönhetően – a 16–17. század egyik legnépszerűbb szerzője, illetve leghivatkozottabb eszmeáramlata legyen. Plutarkhoszt görögsege akadályozta meg abban, hogy a recepció terén hasonló karriert fusson be Nyugat-Európában: hiába volt korának egyik legtermékenyebb⁹, és talán Senecánál is népszerűbb auktora, írásai az 5–15. század folyamán a homályba veszttek.¹⁰

Plutarkhosz műveinek zöme két nagyobb gyűjteményben koncentrálódik, a görög–római *Bioi paralleloiban* (*Vitae parallelae* / *Párbuzamos életrajzok*) és az *Éthikában*, vagy közkeletű latin elnevezéssel a *Moralia*ban. Noha a kettő közül a *Párbuzamos életrajzok* hatottak maradandóbban az utókorra és épültek be a szó igazi értelmében a világirodalomba,¹¹ de mivel Pázmány Plutarkhosz-utalásainak több mint 90 százaléka a *Moralia*ból származik, így érdemes inkább ezen írásgyűjtemény pázmányi recepciójával foglalkozni. A mai olvasók számára talán kevésbé ismert *Moralia* 78 különböző, filozófiai, kulturális, társadalmi és vallási kérdésekkel foglalkozó dialógust és diatribét tartalmaz, melyek egy része bizonyosan nem valódi Plutarkhosz-mű. A Pázmány által hivatkozott Pszeudo-Plutarkhosz-írás

⁹ A 10. századi bizánci *Szuda-lexikon* szerint Plutarkhosz fia, Lampriasz, egy görög nyelvű listát állított össze apja műveiből. A jegyzékben lévő 227, ténylegesen Plutarkhosznak tulajdonítható műből mára 78 maradt fenn. *Brill's Companion to the Reception of Plutarch*, ed. Sophia XENOPHONTOS, Katerina OIKONOMOPOULOU, Leiden–Boston, Brill, 2019 (*Brill's Companions to Classical Reception*, 20), 1; Donald Andrew RUSSELL, *Plutarch = Oxford Classical Dictionary*, ed. S. HORNBLOWER, A. SPAWFORTH, E. EIDINOW, Oxford, Oxford University Press, 2012⁴, 1165; *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*, szerk. KAPITÁNYFfy István, SZEPESSY Tibor, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 218.

¹⁰ A görög Keleten Plutarkhosz ismerete és használata nagyjából folyamatos volt: a késő középkorban Plutarkhosz szövegeinek olvasása a műveltség mutatója volt az elit tudósok körében. Szintén a népszerűségnek kedvezett Plutarkhosz Senecához hasonló, szintén korán meginduló krisztianizálása. Ióánnész Maurópousz, 11. századi bizánci himnuszkiöltő híres, Krisztushoz intézett, ima formájú epigrammában kéri, hogy a pogány gondolkodók közül csak Platón és Plutarkhosz üdvözüljön, mivel ők voltak az egyetlenek, akik gondolkodásuk és viselkedésük alapján akár keresztények is lehetek volna. *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 3.

¹¹ *Bevezetés...*, 9. j. i. m., 220.

például a pedagógiai elveket közvetítő, a reneszánsztól nagy népszerűségnek örvendő értekezés, a *De liberorum educatione* (*A gyermeknevelés*), vagy a gyász munkához segítséget nyújtó *Consolatio ad Apollonium* (*Részvétlevel Apolloniushoz*), valamint a már említett *De placitis decretisque philosophorum naturalibus libri V.* és az *Apophthegmata regum et imperatorum* (*Királyok és hadvezérek velős mondásai*).¹² A 15–16. századi, erkölcs tanítást tartalmazó művekben leginkább a *Moralia* szélesebb közönségnek szánt diatribéiből idéztek (pl. *A lelki nyugalom*, *A testvéri szeretet*, *A harag megfékezése* stb.). Kedvelt idézetforrás volt még a már említett *Királyok és hadvezérek mondásai* mellett a *Spártai közmondások* (*Apophthegmata Laconica*) és a görög–római élettel, történelemmel foglalkozó munkák (*Quaestiones Romanae*, *Quaestiones Graecae*), valamint a kilenc könyvből álló *Asztali beszélgetés* (*Symposium*).¹³ Plutarkhosz krisztianizálása 15. századi újrafelfedezését követően viszonylag hamar végbe ment köszönhetően a műveiben érvényre jutó erkölcsi nézőpontra: „gondolkodása és írói munkássága, bármit vesz is vizsgálat alá, etikus indíttatású, végső soron az emberhez méltó, a harmonikus élet feltételeit és lehetőségeit kutatja.”¹⁴ Szokás Plutarkhoszt Senecához hasonlóan a sztoikus, illetve eklektikus filozófusok közé sorolni, újabban viszont mint a középső platonizmus kiemelkedő képviselőjét tartják számon, aki körül egy kisebb filozófiai kör is kialakult Khairóneióban.¹⁵

A klasszikus görög auktorok műveinek megismerésében fontos előrelépést jelentett latin fordításaik elkészülte a 14–15. században.¹⁶ Plutarkhosz újra felfedezésének és latinra fordításának megindulása egybeesett a reneszánsz kezdetével, vagyis azzal, hogy Manuél Khrüszolorasz (1350 k.–1415), konstantinápolyi

¹² *Uo.*, 218.

¹³ Everett FERGUSON, *A kereszténység bölcsője*, ford. ZSENGELLÉR József, szerk. SZABÓ István, Budapest, Osiris, 1999, 330.

¹⁴ *Bevezetés ...*, 9. j. i. m., 219.

¹⁵ A félreértés nem alaptalan, mivel a középső platonizmus etikája lényegében sztoikus etika. A középső platonizmus képviselőit a 20. század közepéig a késő hellenisztikus filozófia eklektikus irányzatához sorolták. A filozófiatörténészek számára az elmúlt három évtizedben vált világossá, hogy az eklektizmus mindössze egy jelensége annak a folyamatnak, amely során „az Akadémia gondolkodása egyre inkább közeledett a sztoa felé, a sztoa pedig egyre inkább platonistává vált. E fejlődés révén jött létre a középső és az újplatonizmus.” FERGUSON, *A kereszténység bölcsője*, 13. j. i. m., 281–321, 329.

¹⁶ EKLER Péter, *Adalékok a corvinák történetéhez II. Görög szerzők latin fordításai*, Magyar Könyvszemle, 124(2008), 233–245, 235.

tudós, velencei követ Coluccio Salutati (1332–1406) meghívására 1397-ben, Firenzében elkezdett görögöt tanítani.¹⁷ Ezzel egy időben, Konstantinápolyban megindult a Plutarkhosz-szövegeket tartalmazó kódexek keresése.¹⁸ A *Moralia*val közvetített antik erkölcsstanítás a quattrocentóban kialakuló új ember- és műveltségzmény egyik nagyon hatékony forrása lett. A humanisták számára az etikai kérdések mérlegelésére szolgáló útmutatóként szolgált Plutarkhosz filozófiája, így a görög nyelvű életmű latin fordítása fontos feladattá vált.¹⁹ Az első fordítóként Simone Atumanót (1348–1366) tartják számon, aki az avignoni pápai udvarban *De cohibenda ira* címmel fordította le a *Moralia* harag megfékezéséről szóló értekezését.²⁰ (A harag emberi kapcsolatokat érintő következményei és kezelése mint etikai kérdés kedvelt témája volt a 16–17. századi katolikus erkölcsstanításnak, így Pázmány is többször hivatkozik erre az értekezésre.) Atumano skolasztikus gyakorlaton alapuló szóról szóra (*verbum ad verbum*) fordítását a Petrarca-követő Coluccio Salutati homályosnak és barbárnak tekintette, így elkészítette saját fordítását *De remediis irae* címmel.²¹ Khrüszolorász tanítványai is élen jártak Plutarkhosz tolmácsolásában, a 15. század első felében keringő latin fordítások a *Moralia*ból tőlük származnak. Jacopo Angeli da Scarperia (1360 k.–1411) volt az első, aki a *Moralia* egyes részeiből humanista latin fordítást készített. Ez utóbbi Khrüszolorász egy innovatív fordítási módszerén alapult, amely az egyes szavak jelentéséről a mondatok általános jelentésére helyezte át a hangsúlyt, miközben ragaszkodott a *græca proprietashoz*, azaz az eredeti szöveg pontos visszaadásához, anélkül hogy bármiféle értelmezésbeli vagy retorikai pluszt adott volna hozzá. Ez az új gyakorlat szakított a középkori skolasztika mechanikus „transferre verbum ad verbum”, azaz szóról szóra történő fordítási rutinjával, és a szöveg értelmének visszaadását (*traducere ad sententiam*) tűzte ki célul.²² Az új fordítási módszerre a másik Khrüszolorász-tanítvány, Leonardo Bruni (1370 k.–1444) alkalmazta először a „traducere” igét, amelyet aztán a humanisták széles körben átvettek.²³ Plutarkhosz egyik legtermékenyebb 15. századi fordítója, Guarino

¹⁷ A *Bioi paralleloi* latin fordítása Salutati tanítványai és barátai körében kezdődött: KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 48.

¹⁸ Francesco BECCHI, *Humanist Latin Translations of the Moralia = Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 460. EKLER, *Adalékok...*, 16. j. i. m., 235.

¹⁹ *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 458–459.

²⁰ *Uo.*, 459.

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*, 460, 470.

²³ *Uo.*, 460.

Guarini mellett még számosan, Cencio de' Rustici, Giovanni Aurispa, Francesco Filelfo, Antonio Cassarino stb., készítettek humanista fordításokat a *Moralia* értekezéseiből. A következő fordítói nemzedék tagjai (pl. Vittorino da Feltre, Nicolò Perotti, Gian Pietro da Lucca stb.) között ott találjuk „Gianno Pannoniót”, azaz Janus Pannoniust is.²⁴ Ő Guarino tanítványaként ismerkedhetett meg Plutarkhosszal, akinek három népszerű írását is lefordította.²⁵ A fordítók között említhetjük még a firenzei Alamanno Rinuccinit és Angelo Polizianót valamint a két híres vatikáni könyv-, illetve levéltárost, Bartholomaeus Platinát és Giovanni Lorenzit. Általánosságban a humanista fordításokat még mindig a görög szöveggel való szoros lexikai és szintaktikai megfelelés jellemezte, ami kevés szabadságot engedett a stilisztikai megfontolásoknak.²⁶ A művelt nyugat-európai értelmiség nem mindig fogadta kedvezően ezeket a fordításokat, és inkább új verziókat készítettek, amelyek célja nemcsak a görög szöveg helyes értelmezése, hanem annak méltó latin megfogalmazása is volt.²⁷ Élen járt ebben Erasmus (1469–1536), aki a *Moralia* görög szövegének 1509-es első kiadásában is közreműködött.²⁸ A németalföldi humanista tizenegy értekezést fordított le, amelyeket Bázelen Johannes Froben jelentetett meg 1513 és 1526 között.²⁹ Erasmus után számos további németalföldi, angol és német humanista, köztük Philipp Melanchthon készített latin fordítást a *Moralia* több írásából.³⁰ 1570-ig számos, nem teljes *Moralia*-kiadás jelent meg különböző szerzők fordításaiból összeállított gyűjteményes kötetekként. Ezen antológiák között az egyik legnépszerűbb volt a német humanista, Johann Haynpol (Janus Cornarius) által összeállított kötet, amely 1555-ben jelent meg Párizsban, Michael Isingrin nyomdájában. A teljes *Moralia* latin fordítását a német Guilielmus Xylander (Wilhelm Holtzman, 1532–

²⁴ *Uo.*, 462.

²⁵ *Hogyan bűzhatunk hasznát ellenségeinkből?; Az ártalmas kíváncsiságról, Királyok és hadvezérek mondanásai.* Az utóbbiról lásd Zsupán Edina rendkívül alapos tanulmányát: ZSUPÁN Edina, *A szövegalkotás tényezői Janus Pannonius Apophthegmata-fordításában*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 124(2020), 472–495.

²⁶ *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 460.

²⁷ *Uo.*, 465.

²⁸ A krétai Démétriosz Dukasz adta ki Aldus Manutiusnál. *Uo.*, 464; Jorge LEDO, *Erasmus' Translations of Plutarch's Moralia and the Ascensian editio princeps of ca. 1513*, *Humanistica Lovaniensia*, 68(2019), 257–296.

²⁹ *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 465–466.

³⁰ A Melanchthon (Schwarzerdt) által fordított Plutarkhosz-írások: *De cupiditate divitiarum, De esu carniū, De liberorum educatione, Quaestionum Convivalium.* *Brill's Companion ...*, 9. j. i. m., 472–475.

1576) készítette el, amely 1570-ben Bázelen jelent meg Thomas Guarin nyomdájában.³¹ Ezt a fordítást tették bele később a görög–latin genfi Plutarkhosz-összkiadásba, amely 1572-ben Stephanusnál (Henri II. Estienne) látott napvilágot.³² Ez utóbbi kiadástól kezdve rendezték a *Moralíát* hagyományosan 14 könyvbe. A Xylander fordításával teljessé váló normatív szövegkorpusz lehetővé tette, hogy Plutarkhosz fontos részét képezze a trienti zsinat hatására megújuló katolikus hitszónoklati retorika argumentációs bázisának. Eben nemcsak a Plutarkhosz-kiadások, de a retorikai segédletekként használt florilégiumok, polyant-heák, adagiák közvetítette Plutarkhosz-idézetek is közrejátszottak. Érdekes módon a 2019-ben megjelent, Plutarkhosz befogadástörténetét feldolgozó, számos rangos, köztük magyar szerzőtől származó tanulmányt felvonultató kötetből teljesen kimaradt az oeuvre barokk recepciója, illetve mind a katolikus, mind a protestáns egyházi, lelkeségi műfajokban történő felhasználása. Érthetetlen ez a hiány, hiszen a 16–17. század egyik legolvasottabb görög auctoráról van szó, aki a tőle származó anekdoták, apoftegma, aforizma révén, ha nem is érte el Seneca népszerűségét, de biztosan megközelítette azt.

Plutarkhosz magyarul

A magyarországi recepció a nyomtatott művek alapján kezdetben főleg a *Párbuszamos életrajzok* protestáns szerzőknél kimutatható használatát jelenti, leginkább Erdélyben, ahol többnyire Melanchthon bibliai nyelvekre vonatkozó alapelveinek hatására – amint Dézsi Lajos írja – „különösen ki volt fejlődve e nyelv kultusza.”³³ A *Régi magyarországi nyomtatványok* első kötete szerint a Honterus János által 1539 és 1541 között kiadott tankönyvek között feltételezhetően volt egy

³¹ PLUTARCHUS, *Moralia, quae usurpantur...*, Bazel, Guarin, 1570.

³² PLUTARCHOS, *Ta sōzomena syngrammata: Plutarchi Chaeronensis quae extant opera...*, Genf, Stephanus, 1572.

³³ DÉZSI Lajos, *Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése: irodalomtörténeti tanulmány*, Budapest, Athenaeum, 1895, 7. „Hazánkban a 16. században a nyomtatásban megjelent, eredeti, görög nyelvű munkák jelentős része különböző klasszikus szerzők műveiből vett bölcs mondasok gyűjteménye.” W. SALGÓ Ágnes, *Szép história az tökéletes asszonyállatokról. Bogáti Fazekas Miklós egyik Plutarchos átdolgozása.* (RMK I. 128. RMNy 385.), Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972, 147–164, 147.

Plutarkhosz-idézeteket tartalmazó gyűjtemény, amelynek létezése nem bizonyítható.³⁴ Az antik görög szerzők műveinek verses átdolgozása is népszerű műfajnak bizonyult a 16. században.³⁵ Ilosvai Selymes Péter Justinus és Curtius Rufus munkái alapján, azokat Plutarkhosz Alexandrosz-életrajzával kiegészítve írta meg Nagy Sándorról szóló krónikás énekét.³⁶ Az erdélyi unitárius lelkész, Bogáti Fazekas Miklós adta ki az első *Moralia*-ból készült magyar fordítást 1577-ben. A *Széphistória az tökéletes asszonyállatokról* című műve tizenhárom ókori asszony alakját mutatja be, ebből tizenkettőt a *Moralia Γυναίκων ἀρεταί* című írása alapján.³⁷ A *Demeter király históriája* nagyobb részének forrása viszont már a Demetriosz-életrajz volt.³⁸

Pázmány *Prédikációit* megelőzően a 16–17. századi prédikációs gyakorlatban is sokszor hivatkozott auktor volt Plutarkhosz, és ha szövegszerű utalás nem is történik használatára, a felelgetett antik példák, mondások forrásai között nagy valószínűséggel szerepelt a két nagy gyűjteményes műve. A korai prédikátorok, Huszár Gál, Melius Juhász Péter, Dávid Ferenc szinte kizárólag a *Szent-írásra* támaszkodó, exegetikai és tanközlő jellegű prédikációs gyakorlata után Bornemisza Péter volt az első, aki a *Postillák*-ban a lelkiismereti kérdések tanító szándékú boncolgatásához tanulságos exemplumokat, antik példákat használt fel.³⁹ Így például a pogány temetési szertartások kapcsán írt a görög Demeter királynak adott különleges végtisztességről, ennek közvetlen forrása Plutarkhosz már említett Démétriosz életrajza volt.⁴⁰

Az unitárius Enyedi György nemrégiben kiadott prédikációiban összesen 16 Plutarkhoszra visszamenő exemplumot, mondást vagy hivatkozást találunk.⁴¹ A

³⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600*, s. a. r. BORSA Gedeon et al., Bp., Akadémiai, 1971, 104. RMNy 41.

³⁵ W. SALGÓ, *Széphistória...*, 33. j. i. m., 148.

³⁶ *Historia Alexandri magni [...]*, Debrecen, Komlos András, 1574. RMNy 339.

³⁷ [BOGÁTI FAZEKAS Miklós], *Széphistória az tökéletes asszonyállatokról, mely az Plutarhusból fordítatot Magyar nyelvre*, Kolozsvár, [Heltai Gáspárné], 1577. RMNy 385.

³⁸ [BOGÁTI FAZEKAS Miklós], [*Demeter király históriája, mely Plutarkhusból fordítatot magyar nyelvre*], [Kolozsvár], [typ. Heltai, 1598 k.]. RMNy 835.

³⁹ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 13–15; PIRNÁT Antal, *Bornemisza Péter = P. A., Kiadatlan tanulmányok*, szerk. ÁCS Pál, Budapest, reciti, 2018, 51.

⁴⁰ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1992 (Folklor archívum, 19), 116.

⁴¹ *Enyedi György prédikációi*, I–III, s. a. r., előszó, jegyz. LOVAS Borbála, Budapest, MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016–2018.

legtöbbször hivatkozott írás a *Moraliában* lévő, lakonikus tömörséggel megfogalmazott bölcsességeket felvonultató *A hét bölcs lakomája* (*Septem sapientium convivium / Symposium*), melyből a szerző többször is idézi az egyik, a bölcsek által megvitatott kérdést, miszerint „miért szoktak az emberek az menyegző idején több vendéget híni, hogynem mint egyéb lakadalomban?”⁴² Enyedi emellett még egy idézet erejéig használja *A gyermekek nevelése* (*De educatione liberorum*) című értekezést,⁴³ és utal az *Ibükosz darvai* történetre *A szószerűjárás* (*De garrulitate*) című traktátus alapján.⁴⁴ A *Párbuszamos életrajzokera* (Szolón, Alkibiadész, Pürrhosz és Marcellus biográfiái) összesen négy hivatkozást találunk Enyedinél.

Vélhetőleg a prédikáció színesítése, a hívek szórakoztatásának szándéka vezette Alvinci Pétert is, amikor egy-egy postillájában a szentírási és patrisztikai hivatkozások mellett néhány ókori forrású történetet is felidézett.⁴⁵ Plutarkhoszra összesen három hivatkozást találunk, azokat is a *Postilla* első részében. A Coriolanus-életrajz egy bölcselkedő részének tömör összefoglalása vélhetőleg a *Párbuszamos életrajzok* kötetén alapszik,⁴⁶ míg a másik két apophthegma elképzelhető, hogy Joseph Lang *Polyantheájából* származik, amelyről maga Alvinci írja, hogy szokta használni.⁴⁷

Láthatóan az antik auktorok keresztény kontextusban hasznosítható szövegeit, köztük Plutarkhosz műveit, a protestánsok is felhasználták prédikációik erkölcsi-morális tanításához, viszont a *Szentíráshoz* és az egyházatyákhoz képest jóval kisebb számban idézik azokat. A Pázmányt megelőző katolikus hitszónoklat két képviselője, Telegdi Miklós⁴⁸ és Káldi György közül az utóbbinál találunk már viszonylag nagy számban Plutarkhosz-hivatkozásokat. „Vannak esetek” –

⁴² *Uo.*, I, 93–94; *Uo.*, III, 340.

⁴³ *Uo.*, III, 315.

⁴⁴ *Uo.*, I, 103.

⁴⁵ ALVINCI Péter, *Postilla, azaz egymás után következő prédikációk [...]*, I, Kassa, Schulcz Dánielné, 1633. *Uó, Következik az Postillának második része [...]*, Kassa, Schultz Dánielné, 1634.

⁴⁶ *Uo.*, 145.

⁴⁷ *Uo.*, 572, 605. A *Polyanthea* használata azért érdekes, mert szerzője Joseph Lang konvertita volt, és még protestánsként megírta *Loci communes*et adta ki immár katolikus hitre áttérve *Florilegium magnum sive Polyanthea* címmel. FÖRKÖLI Gábor, *Loci communes theologici: Egy melanchthoniánus modell interkonfesszionális használata? = Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde, TASI Réka, Budapest, reciti, 2020, 87–103, 90.

⁴⁸ Könyvtárában megvolt Plutarkhosz. Telegdi Miklós prédikációinak forrásairól: HORVÁTH Csaba Péter, *Telegdi Miklós (1535–1586)*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Irodalomtudományi Doktori Iskola Textológia és régi irodalom műhely, 2019, Doktori (PhD) értekezés, <https://bit.ly/3ux52wl>, 56–166. (utolsó hozzáférés: 2023. 12. 08.)

fogalmaz Gábor Csilla –, „amikor [Káldi] valamely, a keresztény tanítás szempontjából aktuális kérdés taglalását csupa »pogány« auctoritas segítségével erősíti meg. [...] Az antikvitás szerzői belépőjegyet kaphattak a keresztény rendeltetésű szövegek világába a természetes emberi erkölccsel megegyező nézeteik határai között.”⁴⁹ A prédikációk tekintetében saját magát is már mint Pázmány előzményeként meghatározó Káldi Telegdihez képest már nagyobb hangsúlyt fektet a szentírás-magyarázat és a hitvitázás mellett az erkölcsstanításra, így Seneca mellett több alkalommal idézi Plutarkhosznak is a morális témában argumentumként, exemplumként hasznosítható szövegeit.⁵⁰ A latin szöveget Káldi egyáltalán nem citálja, rövid, tömör összefoglaló tartalmi parafrázist ad a szövegből.⁵¹ A forrását a szövegben mindössze Plutarkhosz nevének kurzivált formájával jelzi („*Plutarchus* azt írja), a lapszálon egy rövid, még beazonosítható locusmegjelöléssel él (*In Lacon.*), öt helyen viszont egyáltalán nem jelöli a hivatkozott Plutarkhosz-írást. Ahol eredet helyként mindössze a *Moraliát* (pl. *In Moralib.*) tünteti fel, ott esetleg számolhatunk florilegium-használattal. A Joseph Lang-féle *Polyanthea* bizonyosan megvolt Nagyszombatban, és akár ez is lehetett a forrása egy locusnak (*Lib. 2. cap. 18.*), amellyel Káldi tévesen Plutarkhosznak tulajdonít egy rövid anekdotát. A locus ugyanabban a formában Langnál is szerepel, igaz, Diogenész Laertiosz neve alatt.⁵² A feltételezett florilegiumhasználat mellett az idézett helyek megadásában tapasztalható filológiai pontosság alapján, illetve a korabeli jezsuita könyvtári állományok ismeretében joggal gondolhatjuk, hogy Káldi bizonyos művekre

⁴⁹ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, 2001, 57.

⁵⁰ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 29.

⁵¹ GÁBOR, *Káldi György prédikációi...*, 49. j. i. m., 59.

⁵² A nagyszombati jezsuita rendház és kollégium könyvtári állománya kontrollanyagként használható Káldi hivatkozásainak ellenőrzéséhez. GÁBOR, *Káldi György prédikációi...*, 49. j. i. m., 56. A könyvlistát átnézve látható, hogy a legrégebbi florilegium a Domenico Nani Mirabelli, Bartholomaeus Amantius és Francesco Torti által összeállított *Polyanthea* volt 1585-ből. (*Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 2: *Nagyszombat, 1632–1690*, s. a r. FARKAS Gábor Farkas, MONOK István, Szeged, Scriptorum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2), 124, nr. 103.) Ebben nem találjuk az inkriminált idézetet, ugyanakkor Joseph Lang még protestánsként felgyűjtött *loci communes*-e is szerepel a nagyszombati állományban (*Uo.*, 101. nr. 269.) *Florilegium rerum et materiarum selectarum* (Strasbourg, 1625) címmel, ebben már viszont megvan a hivatkozott szöveg, ahogy a *Polyanthea novában* is. (*Magyarországi jezsuita könyvtárak*, 2..., i. m., 124, nr. 106) Ez utóbbit Lang immár katolikusként szerkesztette egybe a Nani Mirabelli–Amantius–Torti-féle idézetgyűjtemény és előző saját kollekcója alapján.

az azokat tartalmazó kötetek alapján hivatkozott, illetve azokból vette az idézeteket.⁵³ Ugyanezt feltételezhetjük Pázmánnyal kapcsolatban is.

Káldi három prédikációs kötetét figyelembe véve a 47 Plutarkhosz-hivatkozás közül 39 származik a *Moralia*-ból.⁵⁴ Legsűrűbben az *Apophthegmata Laconica*, a *Regum et imperatorum apophthegmata*, a *De Iside et Osiride* és a *De educatione liberorum* című írásokból idéz. A *Párbuzamos életrajzok*-ból Szolón, Lükurgosz, Epameinondas, Démoszthenész, Sertorius, Phókion, ifjabb Cato és Iulius Caesar biográfiáira hivatkozik.

Pázmány és Plutarkhosz

Pázmány Péter Káldinál mintegy négyszer többször, a teljes életműben 255 alkalommal hivatkozik Plutarkhoszra, mindössze 20 esetben a *Párbuzamos életrajzok* 13 biográfiájára, a többiben a *Moralia*-hoz utalja az olvasót. Az antik szerző használatát már a grazi években regisztrálhatjuk, Pázmány egyetemi előadásjegyzeteiben jellemzően nem kíséri citátum a hivatkozásokat.⁵⁵ A *Dialectica*-ban és a *Theologia scholastica*-ban jellegükéből fakadóan mindössze kettő, illetve egy utalás szerepel, a *Physica*-jegyzetben viszont annál nagyobb hivatkozottságot találunk, amennyiben Pázmány huszonegyszer említi a tévesen Plutarkhosznak tulajdonított *De placitis decretisque philosophorum naturalibus libri V* (*Öt könyv a filozófusok természetbölcseleti nézeteiről és tanításairól*) című művet. Ez egyben a legtöbbet hivatkozott Plutarkhosz-mű a Pázmány-oeuvre-ben. A vitairatok közül a *Tíz bizonyosság*-ban, az *Öt szép levél*-ben, a *Kalauz*-ban, és annak 1613-as kiadásának függelékében megjelent *Öt levél*-ben, valamint a *Peniculus papporum*-ban találunk elszórtan néhány Plutarkhosz-hivatkozást.

Pázmány a többi latin forrásához hasonló módon idézi Plutarkhoszt, vagyis ha közli a latin szöveget, akkor általában a befogadó írás kontextusára alakítva

⁵³ GÁBOR, Káldi György *prédikációi* ..., 49. j. i. m., 39.

⁵⁴ KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-valo Prédikációknak Első Részge*, Pozsony, 1631, RMNy 1509; UÓ, *Az Innepekre-valo való Predikációknak Első Részge*, Pozsony, 1631, RMNy 1510; UÓ, *Istennek szent akarattya az az; a' Nagy Úr tíz parantsolattyának egynebány Prédikációkkal való meg-magyarázása*, Nagyszombat, 1681, RMK I. 1268.

⁵⁵ *Dialectica* = *Petri Cardinalis Pázmány Archi-Episcopi Strigoniensis et Primatis Regni Hungariae Opera Omnia*, I, Budapestini, 1894. *Physica* = *Petri Cardinalis Pázmány Archi-Episcopi Strigoniensis et Primatis Regni Hungariae Opera Omnia*, II–III, Budapestini, 1895, 1897. *Theologia scholastica* = *Petri Cardinalis Pázmány Archi-Episcopi Strigoniensis et Primatis Regni Hungariae Opera Omnia*, IV–VI, Budapestini, 1899, 1901, 1904.

lefordítja azt, (kivételt képez ez alól *Kalauz*, ahol a legtöbbször az olvasóra bízta a fordítást), vagy csak magyarul idézi a szöveget, ugyancsak sokszor laza megfeleltetéssel, inkább parafrázeálva azt. Ahogyan más vendégszövegek (beleértve saját korábbi írásait), úgy a Plutarkhosz-citátumok is a Pázmánynál megszokott újrahasznosító szövegalkotói eljárás részét képezik adott esetben.⁵⁶ Így például a *Tíz bizonyosság*ban ahhoz az érveléshez, miszerint Luther az ördögtől kapta volna a tanait, az exemplumként használt, Plutarkhosztól vett anekdotát két latin művében, a *Peniculus papporum*ban és a *Logi alogi*ban, valamint a *Kalauz*ban is felhasználta. Az spártai szenátushoz kapcsolódó történetet a *Moralia Politicorum opus* című esszéjének Nicola Sagundino (1402–1464) által fordított változatából meríti.⁵⁷

<p><i>Tíz bizonyosság</i> (PÁZMÁNY 1605/2001, 52:31–53:6)</p> <p>Azt írja Plutarchus hogy Lacedemonba, egy Demosthenes neüü lator ember, ighen hasznos es alkolmatos tanacsot ada, De a tanaczadonac melatlansagaert, nem akara ez keouetni, a Váras, hanem egy beocsülletes polgart választa, hogy ezt Vyonnan, mint maga teczeset a Tanacz eleibe adna, es Igy gyalazat nélkül, keouethetnec az hasznos tanaczot: Mores enim dicentis sunt, qui persuadent, non Oratio.</p>	<p><i>Peniculus papporum</i> (1611) <i>Logi alogi</i> (1612)</p> <p>Et certe, si Lacedaemonij, cujusdam Demosthenis probrosi hominis sententiam idoneam ac salutarem, acceptare ob indignitatem autoris noluerunt:</p>	<p><i>Kalauz</i> (1613), 180. <i>Kalauz</i> (1637) PPÖM III, 284.</p> <p>E világi okos emberek-között történt dolognak írja Plutarchus, hogy a gyalazatos ember jó tanácsa sem vólt kellemetes; mert a szép tanítást meghomályosította a tanítónak rossz-vólta: [1613: megmocs-kollya az embernek rossz erkölcs] Lacedaemone Demosthenes quidem, autor in Senatu fuit sententiae cujusdam salutaris, ac idoneae: ad quam repudiandam, pro indignitate autoris, visus est Senatus propensior. Proinde Ephori, alium ex Senioribus delegerunt, cui</p>
--	---	---

⁵⁶ Az újrahasznosító alkotói eljárásról lásd: HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: A Kalauz és a vitairatok újrátrása*, Budapest, Universitas, 2019.

⁵⁷ A Sagundino-féle latin fordítás legkorábbi nyomtatott megjelenése *De politica et imperatoria institutione ad Traianum imperatorem*, [Milano?], 1500.

		<i>sententiam dicendam demandarunt, mores enim dicentis sunt qui persuadent, non oratio.</i>
--	--	--

Látjuk, hogy a *Tíz bizonyosságban* kizárólag magyarul felidézett történetet a *Kalauzban* már csak latinul citálja, és ez utóbbi parafrázisa a *Tíz bizonyosságban* lévő anyanyelvi szöveg. Ez alapján feltételezhető, hogy Pázmány valószínűleg már 1602 körül azt a több fordító munkáját tartalmazó Plutarkhosz-kiadást, vagy az adott idézetet magában foglaló florilégiumot használta, amelyet később a *Kalauz*-hoz is. A florilégium-használatnak némiképp ellent mond, hogy a szóba jöhető idézetgyűjteményekben, így például a már említett Lang-féle *Polyantheában*, vagy Ludovicus Granatensis morálfilozófiai *loci communes*ében csak az utolsó, egyébként Menandrosztól származó mondat, *Mores enim dicentis sunt, qui persuadent, non Oratio*, szerepel apophthegma gyanánt.⁵⁸

Pázmány ugyancsak a *Tíz bizonyosságban* idéz először a *Moralia* királyok és hadvezérek bölcs mondásait tartalmazó gyűjteményéből (*Regum et imperatorum apophthegmata*). A Darciosz hű hadvezérééről, Zópüroszról szóló történetet a *Kalauzban* szintén citálja; mindkét alkalommal magyarul adja vissza a latin szöveget. A Hérodotoszra visszamenő anekdota szerint Zópürosz, azért hogy a perzsák végre bevehessék a két éve tartó ostromlott Babülont, orrát és fülét levágatja, így felderítés közben nem ismerik fel őt az ellenség katonái. A perzsák ezt követően csellel elfoglalják Babülont.⁵⁹ A Zópüroszról szóló történettel vélhetőleg Raffaello Regio fordításában találkozhatott Pázmány, legalábbis erre utalhat az, hogy Xylander latin szövegéből hiányzik az önmegverés motívuma.

⁵⁸ Az *Oratio, ut sermo* címszó alatt: Joseph LANG, *Novissima polyanthea, in libros XX dispersita*, [...], Frankfurt am Main, Lazarus Zetzner, 1617, 1005. *Eloquentia* címszóval: Ludovicus GRANATENSIS, *Loci communes philosophiae moralis in tres tomos digesti*, Köln, Arnold Quentel, 1604, 441.

⁵⁹ DÖMÖTÖR, *A magyar protestáns exemplumok...*, 40. j. i. m., 150, nr. 262.

<p><i>Tíz bizonyosság</i>, PÁZMÁNY 1605/2001, 94:11–15. [Plutarch in Apophtegmat. init. n. 2.]</p> <p>Darius kiralinac Zopyrus neüü hadnagiarul oluasom, hogy mikor Babyloniát ereouel megh nem vehetne, ereossen megh verete magat, Babyloniaba futa, Dariust szidnia kezde, hogy meltatlan io szolgaltiaert vereseggel fizete neki, es így megh csaluán az varasbelieket, el arula az varast:</p> <p><i>Kalauz</i> (1637), PPÖM IV, 8. DARIUS királynak egy Zopyrus-nevű vitéz hadnagyárul írja Plutarchus, hogy mikor Babyloniát ostrommal meg nem vehetné, fülét, orrát elmetczteté, agyba-főbe, nyakon-szirton rút vere-ségekkkel tagoltatá magát; az-után beszökekék a városba, [...], végre elárulá a várast.</p>	<p>Plutarkhosz, <i>Moralia</i> <i>Regum et imperatorum Apophtegmata</i> (Darius)</p> <p>Raffaele Regio fordítása:</p> <p>Fuit autem Zopyrus vir probus et illi amicus, qui posteaquam seipsum verberibus foedavit, naresque sibi aures amputavit, itaque Babylonios decepit, ac sibi creditam ab ipis urbem Dario tradidit.⁶⁰</p> <p>Wilhelm Holtzman (Guilielmus Xylander) fordítása:</p> <p>Erat autem Zopyrus amicus regis et vir bonus. Is Zopyrus cum seipsum naso et auribus amputatis foedasset, deceptisque hac fraude Babyloniiis rebus ab iis praefectus urbem Dario prodidisset.⁶¹</p>
--	---

A történetet exemplumként Bornemisza Péter és Magyar István is felhasználta.⁶² Egy másik Zópürosz-anekdótát pedig Enyedi György idézett.⁶³

Látjuk, hogy Pázmány a vitairataihoz is használta olykor Plutarkhoszt, ahol azonban az antik szerző igazán otthonra lelt, az mégiscsak a *Prédikációk*.⁶⁴ A be-

⁶⁰ PLUTARCHUS, *Opera Moralia, quae in hunc usq[ue] diem latine extant, universa [...]*, Bazel, Isingrin, 1541, 57.

⁶¹ PLUTARCHUS, *Moralia, quae usurpantur [...]*, ford. Guilielmus XYLANDER, Bazel, Guarin, 1570, 169.

⁶² DÖMÖTÖR, *A magyar protestáns exemplumok...*, 40. j. i. m., 150, nr. 262.

⁶³ ENYEDI *prédikációi*, 41. j. i. m., II, 80.

⁶⁴ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, 1903. (A továbbiakban: PPÖM VI.);

szédekben lévő összesen 207 említésből mindössze 14 származik az *Életrajzok*-ból, a többi a *Moralia* értekezéseiben található. A legtöbb, azaz 19 hivatkozást a *Septem sapientium convivium* (*Symposium*) adja, utána következnek az *Apophthegmata regum et imperatorum* 18, a *Quaestiones Romanae* 13, a *De sera numinis vindicta*, a *De educatione liberorum* és a *De cohibenda iracundia* egyenként 12 említéssel. (A további számokat lásd a tanulmányt követő táblázatban.) A *Moralia* két legtöbbet idézett írása jól tükrözi, hogy mennyire kedvelte Pázmány a morális életbölcsségeket közvetítő szentenciákat (gnómákat) és apoftegmákat.⁶⁵ Sík Sándor szerint „ez az eleven, magyaros szentenciózus kifejezőmód” Pázmány stílusának elengedhetetlen része volt,⁶⁶ Óry Miklós pedig kiemeli, hogy „a szentenciózus beszédű Pázmány nagyon szerette a Szentírásból a sapientialis-könyvek [Jób, Zsolt, Péld, Préd, Én, Bölcs, Sír és Báruch – B. O.] mondásait és praktikus életbölcsségét.”⁶⁷

Amint már említettem, a morálfilozófiai írások, így Plutarkhosz forrásként való használata illeszkedett a trienti zsinat elvárásához, amely az egyházra mint tanítóhivatalra a dogmatikailag helyes tanítás mellett a közerkölcsök jobbítását, a keresztényi életvitel oktatásának feladatát szabta ki. A hívek morális épülését megcélzó normaközvetítés elsődleges terepül a zsinat a szentbeszédet jelölte meg, Pázmány pedig igyekezett is ennek megfelelni, olyannyira, hogy Sík Sándor szerint „Pázmány beszédeinek jóformán egyetlen tartalma: az erkölcsi tanítás.”⁶⁸ A *docere* mellett a gyönyörködtetésnek (*delectare*) is fontos szerepet szánt⁶⁹ – a beszédet színesítő érvek, argumentumok gyanánt alkalmazta az egyebek mellett Plutarkhosztól vett idézeteket.

Pázmány prédikációi tematikus sermók, amelyek sokszor a perikópával összefüggő morális jelenségekre, viselkedési-életviteli problémákra, illetve erkölcsi feladatokra fókuszálnak.⁷⁰ Ehhez a morálközpontú tematikához Pázmány jól

PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYORSZKY György, Budapest, 1906. (A továbbiakban: PPÖM VII.)

⁶⁵ BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 63.

⁶⁶ SÍK Sándor, *Pázmány. Az ember és az író*, Budapest, Szent István-Társulat, 1939, 336.

⁶⁷ ÓRY Miklós, *Pázmány az ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969/2, 47–70, 66.

⁶⁸ SÍK, *Pázmány...*, 66. j. i. m., 289.

⁶⁹ BITSKEY, *Pázmány prédikációi...*, 1. j. i. m., 80–81.

⁷⁰ HORVÁTH Csaba Péter, *Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter? = Pázmány nyomában...*, 1. j. i. m., 184.

tudta alkalmazni az ugyancsak egy-egy témát körüljáró Plutarkhosz-értekezéseket. Az Advent II. vasárnapjára írt első prédikációjának tematikus címe *Miért sajnalgattya Isten bűveit e földön; és ellenségét gyakorta kedvekre tartya?* Ennek, a híveket bizonyosan foglalkoztató, mindig aktuális, keresztény kontextusban megfogalmazott témának tökéletes antik előzménye-forrása az isteni gondviselésben maga is hívó, ráadásul delphoi pap, Plutarkhosz idevágó írása. A dialógus prédikációs hasznosítása nemcsak Pázmány fejében fordult meg, hanem Ludovicus Granatensisében is.⁷¹ A Seneca és Plutarkhosz erkölcsfilozófiai műveiből összeállított homiletikai segédkönyve, a *Loci communes philosophiae moralis* a „*Dei providentia et iustitia*” (az isteni gondviselés és igazságosság) tárgykörben több, a szentbeszédben hasznosítható szakaszt idéz a *De sera numinis vindicta* című dialógusból.⁷² Szövegszerű egyezések mindazonáltal nem igazolják, hogy Pázmány forgatta volna a granadai dominikánus tematikus gyűjteményét. Pázmány sermójában az evangéliumi szakasz (Mt 11,2) fordítása után, a bevezetőt és a propositiót követően a perikópához fűzött morális tanítás kifejtését kezdetben bibliai idézetek szövik át, majd egy időre az antik filozófia kerül túlsúlyba. A lapszéli locusjelöléseket átfutva az az érzésünk támad, hogy a két auktor, Seneca és Plutarkhosz mintegy versenyeznek az idézettségben. Seneca „nyer” ugyan, de Plutarkhosz csak három idézettel marad el mögötte, és a hispano-római filozófusé mellett a tőle idézett gondolatok lesznek a beszéd egy részének „legfontosabb tartó elemei.”⁷³ Pázmány hét alkalommal idéz az említett dialógusból, amelyre *De sera numinis vindicatione* (*Az isteni bosszú késlekedése*) címmel hivatkozik és idézi azt Willibald Pirckheimer fordítása alapján.⁷⁴ A citátumokat vélhetőleg a mű teljes, kötetben megjelent szövegéből, nem pedig florilégiumokból vette, mivel a prédikáció *confirmatio*jának eleje szorosan követi az antik forrás gondolatmenetét.

⁷¹ Granatensisnek a Trident utáni egyházi beszéd, így Pázmány prédikációinak is a formálódásában való szerepéhez lásd: BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 1. j. i. m., 41–44. A spanyol dominikánus hatása Pázmány *Imádságos könyvében* bizonyosan kimutatható: BOGÁR Judit, *Pázmány Péter imádságainak forrásaiból = Imádkozás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita, SZÁDOCZKI Vera, Budapest, ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 29), 39–52.

⁷² GRANATENSIS, *Loci communes...*, 58. j. i. m., 243–260.

⁷³ LUKÁCSY, *Magyar Seneca*, 4. j. i. m., 268.

⁷⁴ A nürnbergi Willibald Pirckheymer (1470–1530) eredetileg *De his qui tarde a numine corripuntur* címmel közölte fordítását. PLUTARCHUS, *De sera numinis vindicta = Plutarchi Chaeronei [...] Ethica sine Moralia opera [...]*, Basel, Michael Isingrin, 1555, [225v]–233r.

Plutarkhosz abból indul ki, hogy az istenség valamennyi emberi erény tekintetében mintaképül szolgál, a bosszúállásban is azért olyan lassú, hogy megtanítsa minket a hirtelen haragból származó megtorlás és következményeinek elkerülésére.

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnapi első prédikáció ⁷⁵
Isten, Platón szerint, amikor köz elé állította magát, mint minden jó és szent példaképét, hogy az emberi erénynek, mivel szerfölött hasonló hozzá, legyen kit utánoznia és teljes erejével követnie. [...] Mert annál hasznosabb nincs, amit Isten lehetővé tett az ember számára, mint ha az őt utánzással és követeléssel jó és hasznos tetteket hajt végre az erényesség érdekében. Ezért úgy látjuk, hogy az isten türelmesen és szabadon bünteti a gonoszokat; nem mintha félne, hogy hibát követ el vagy megbánná az elhamarkodott megtorlást; hanem azért, hogy megszabadítsa bennünket a vadságtól és a bosszúvágytól, és megtanítsa minket arra, hogy, amikor már haragra lobbantunk, vagy dühünk heves és fölébe kerekedik az értelmünknek (mint amikor a heves szomjúságot vagy étvágyat akarjuk kielégíteni), hogy bosszút álljunk azokon, akik kárt okoztak nekünk, ezt a szelídséget és türelmet utánozva fordítsunk elegendő időt a mérlegelésre, nehogy a hevességet mindjárt a kései és hiábavaló bűnbánat kövesse. ⁷⁶	Nem csak szóval, hanem cselekedetek példájával, akart Isten minket a tisztességes jószágok gyakorlására tanítani. Ha Isten mingyárt hevenyében, halogatás nélkül, érdemlett büntetésekkel fizetne a gonoszoknak: úgy sem volna félő, hogy a hirtelen fenytékben vétek esnék; és a gyors indulatból, vagy szegyenre vagy bánásra-valót mivelne. Azért Isten, nem maga tartóztatásaért jár ily későn és ballagva a gonoszok rontásában: hanem, hogy maga példájával, tanítsa minket a kegyetlenség távoztatására; a harag indulatnak zabolázására; az isteni kegyelmességnek követésére. Mert, ha búsulásunk hirtelenségében és haragunk indulatjának melegségében, bosszút akarunk állani ellenségünkön; ha üdőt nem vontatunk, melyben eleit, utólyát meggondoljuk a bosszúállásnak: késő, de haszontalan és gyalázatos bánatokat hoz fejünkre a hirtelenkedés.

⁷⁵ PPÖM VI, 32–33.

⁷⁶ Saját fordítás. „Primo itaque considerate, quod ex Platonis sententia omnium bonorum sese deus in medium constituit exemplar, ut humana virtus, quum illi admodum conformis esset haberet quem imitaretur, totique sequeretur viribus. [...] Nulla enim re magis Deo frui concessum est homini, quam si imitando ac sequendo illius bona et honesta opera, ad virtutem usurpet. Quapropter tarde et lente illum flagitiosos corripere videmus, non ideo accidit, quoniam ob praeproperam animadversionis celeritatem, erroris vel poenitentiae crimen vereatur, sed ut a nobis feritatem ac vindictae impetum auferat, doceatque non ira accensos, aut quum furor estuat et fervet, rationemque altius saltando exsuperat (veluti quum sitim aut famam exsatiare conamur) inimicos, quique nos affecerunt iniuria, ulcisci, sed illius imitatos mansuetudinem atque cunctationem, deliberare ac hora consultrice nos vindicare, ne protinus impetum sera et inutilis sequatur poenitentia.” PLUTARCHUS, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 226v.

Plutarkhosz dialógusának folytatásából az is kiderül, hogy a másik indok a késleltetett bosszúra, hogy az istenség időt hagy az embernek a megváltozásra. Pázmány argumentációjában a második lépcső ugyanez az elképzelés. (A gondolat Plutarkhosznál lévő folytatását, miszerint az istenség azért hagy időt az embernek a megváltozásra, mert tisztában van azzal, hogy a lélekben lévő erények egy része velünk született, míg a gonoszság a környezeti ártalmak, helytelen táplálkozás és álnok beszélgetések eredménye, Pázmány értelemszerűen nem veszi át.)

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnapi első prédikáció
De valószínű, hogy az isten, bármennyire beteg lélek tönkretételét is határozta el, hosszan megfigyeli és okosan megfontolás tárgyává teszi annak érzelmeit, hogy vajon hajlandó-e a bűnbánatra, és időt hagy nekik a megjavulásra. [...] De azoknak, akikkel kapcsolatban belátja, hogy meggondolatlanul, inkább az erényt illető tudatlanságuk, mint a bűnök (tudatos) választása miatt vétkeznek, időt szokott adni a hibák kijavítására. ⁷⁷	Azért-is várja Isten a bűnösöket: mert, a kik most gonoszságban merültek, ezután tekéletes szentekké változhatnak. [...] Nem nézi csak azt, miben vagyon most; hanem arra néz, mi léssen belőlle; ⁷⁸

Pázmány ezt követően a „tudatlan új gazda”, illetve a „goromba gazda” és a „régí tudós major” termőföldhöz és érett–éretlen gyümölcshöz való viszonyát fejti ki részletesen egy allegóriában, amelynek kiinduló példázata szintén Plutarkhosz dialógusából való.

⁷⁷ Deum vero, quum aegrotam animam affigere statuit, longius introspicere affectusque discernere decet, prudenterque considerare, num aliquando poenitentia, flecti debeat, sicque tempus ad emendanda tribuere scelera. [...] Quos vero ob honesti ingnorantiam potius, quam vitiorum delectu temere peccare novit, illis emendandi tempus tribuere solet. PLUTARCHUS, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 226v.

⁷⁸ PPÖM VI, 33–34.

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnapi első prédikáció
Ezért, ahogyan a földművelésben járatlan ember semmibe vesz egy olyan földdarabot, amelyet teljesen ellepnek a gyomok és a vadnövények, amely bővelkedik vadállatokban, folyó patakokban és sárban; úgy az, aki jártas a mezőgazdaságban, felismeri, hogy mindezek a termékenységjelei és ebből ítéli meg a talaj gazdagságát.	„A tudatlan új gazda, ha oly földet lát, melyben a gazok és vad-füvek buján nőnek, semmire böcsüll; szántani nem akarja, mivel haszonra-valót nem lát benne: De a régi túdós major, a roszt füvek temérdekségéből, eszébe vészi a föld sírosságát; azért örömesben feltöri, és béveti jó magval, hogy-sem a tiszta kopár mezőt.” ⁷⁹

Ezt a példázatot gondolja tovább és egészíti ki Seneca bölcs meglátásával, valamint Gellius idevágó, gyümölcseréssel és olajbogyó-termesztéssel kapcsolatos idézeteivel.⁸⁰

A *De sera numinis vindicta* kontextusa az antik (pogány) transzcendencia és szakralitás, az isteni gondviselésbe vetett hit, helyszíne is Apollón delphoi temploma, melynek egyik papja maga a szerző. Ez az istenhitbe ágyazottság teszi lehetővé, hogy a Plutarkhosznál lévő nagyobb szövegegységek, még akár a pogány istenségnek címzett megszólítással együtt is átemelhetőek a prédikációba: „*at optimus ille iudex, aetatem horamque rationis ac virtutis cooperatricem, benigne exspectat*; de, a mennyei igaz Bíró, üdőt és órát vár, melyben eszére jőjön a ki megbotlott; és elébbi gonoszságát befedgye következő életének tekkéletességével.”⁸¹

Pázmány az isteni megtorlás késleltetésének igazolására szolgáló másik érvet is Plutarkhosz dialógusából veszi.

⁷⁹ Quemadmodum igitur agriculturae inexpertus, regionem quam densis cernit obsitam virtutis plantisque sylvestribus incultam, feris refertam, fluminibus ac fontibus variis irriguam, coenoque plurimo quoque versus inviam, floccipendit, rei vero rusticae gnarus, haec omnia fertilitatis indicia esse cognoscit, terraeque ubertatem hinc discernit: [...], *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 227 r.

⁸⁰ PPÖM VI, 33.

⁸¹ PPÖM VI, 34. PLUTARKHOSZ, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 227r.

PLUTARKHOSZ, <i>De sera numinis vindicta</i>	PÁZMÁNY, Advent II. vasárnapi első prédikáció
„Ugye ti is úgy látjátok, bizonyos görögök igen helyesen tették, hogy lemásolták azt a törvényt, miszerint Egyiptomban, ha egy várandós nőt halálra ítélnék, börtönben kell tartani, amíg meg nem szülte gyermekét?” De még mennyire, mondták ők. „Ha egy személy – folytatam – ahelyett, hogy gyermeket szülne a világra, rendelkezne azzal a képességgel, hogy napvilágra hozzon valamilyen rejtett tervet, és megmutassa, hogy az a véttség a közjót szolgálja majd, amikor valamilyen kényszerítő körülmény sürget, nemde jobb a büntetés felfüggesztése, mint a megtorlás meggondolatlan siettetése?” ⁸²	„Minden nemzetek szokása, hogy akármely nagy vétékért sem ölik-meg a nehézkes-aszszonyt: hanem, halálos fogságban őrizik, míg elhozza gyermekét, mert job és illendőbb, büntetés-nélkül, elevenen tartani a vétkest, hogysen a várandó jót megfojtani: <i>quid si quis non infantes pariat; at-tamen potis sit in multis utilis esse vindicta publice, si expectetur: nonne consultius expectatur?</i> ha ki gyermeket nem szülhet; de várakodás után, gonoszságából kitérvén, nagy dolgokban, tisztességes fáratsággal, hasznos szolgálatokat cselekedhetik a közönségnek: vallyon nem oly méltó-e halasztani büntetését, mint a szülő-aszszonyra várakozni?” ⁸³

Megjegyzésre méltó, hogy a Pázmány által citált latin mondat, a Plutarkhosz-mű egyetlen latin fordításában sem, és egy florilégiumban sem található meg ebben a formában, valószínűleg Pázmány itt lerövidítve egyszerűsítette az amúgy meglehetősen bonyolult megfogalmazott mondatot. A latin szöveget követő magyar parafrázis ugyanakkor a mondat eredeti jelentését adja vissza.

Máshol is találunk párhuzamot a *Moralia* írásaival a sermók témaválasztásában, illetve annak kifejtésében. Így *A fiaknak istenes neveléséről* című prédikációban

⁸² Aegyptiacam vero legem, quae gravida, donec pariat, in mortis carcere custodire iubet, nonne Graecorum quidam consulte vobis transcripsisse videntur? Et sane quidem, illi aiebant. Intuli itaque: Si infans nondum aeditus, sed adhuc latens in utero, potis est tempore opus sive consilium absconditum in solis proferre lucem, ostende reque noxam istam salutis causa, seu aliqua necessitate cogente, perpetrata esse, nonne satius poenae erit suspensio, quam inconsulta acclerataque vindicta? Plutarkhosz, *De sera numinis vindicta*, 74. j. i. m., 227r.

⁸³ PPÖM VI, 34.

hét hivatkozással szerepel a gyermeknevelésről szóló Pszeudo-Plutarkhosz-értekezés, a *De educatione liberorum*.⁸⁴ A *Házasságban-élő asszonyok tanuságában* Pázmány többször citálja a témába vágó *Coniugalia praeceptat*.⁸⁵ A *gyilkosságról és haragról* című szentbeszédben Seneca *De irája* mellett a már korábban említett *De cohibenda iracundia*, azaz a harag megfékezéséről szóló írást hivatkozva több alkalommal, Erasmus fordításában.⁸⁶ Ez utóbbi prédikációban érdemes megvizsgálni, hogyan használja Pázmány Plutarkhoszt az érvelésében más antik auktoroktól vett példákkal együtt.⁸⁷ Pázmány a propositióban előzőleg megjelölt egyik témával, a gyilkossággal kapcsolatban írja, hogy ennek az ördögi bűnnek az elsődleges büntetése a lelkiismeret-furdalás. Erre bibliai példákat hoz fel, majd a büntetés mikéntjére, vagyis hogy a meggyilkolt lelke folyvást zaklatja az elkövetőt, Vergilius *Aeneis*-éből (IV, 386) idéz. („*Omnibus umbra locis adero: dabis improbe poenas?*”, azaz „mindenütt a gyilkossal jár és gonoszságának emlékezetivel kínozza őtet.”) A lelkiismeret-furdalás bemutatására „rettenetes példák” – köztük a Plutarkhosztól vett idézetek – sorával árasztja el az olvasót. A prédikáció másik témája a gyilkossággal karöltve járó harag. Míg a gyilkosság bizonyosan bűn, addig a harag nem feltétlenül az. „A harag nem egyéb” – írja Pázmány – „hanem magunk óltalmának és gonoszunk távoztatásának serény és bátorságos kívánása. Ez magában nem vétkes, ha az igaz okosság és Isten törvénye czéllját által nem hágja.”⁸⁸ Ezek szerint a harag megítélésében lehet distinkcióval élni, és a kérdés böleselkedő volta miatt Pázmány nem is a *Bibliából* kölcsönöz érveket, hanem Ciceró és Seneca morálfilozófiájából idéz. Szintén a kérdés teoretikus voltának tudható be, hogy Plutarkhosznak nem valamely gyakorlati erkölcsstani művét, hanem a sztoikus etikát bíráló elméleti írását, a *De virtute moralit* idézi. Ebből a sermóból Pázmány fordítási vagy inkább parafrázis technikáját jól illusztráló mondatokat is kiemelhetünk.

Latin idézet	Szó szerinti fordítás	Pázmány parafrázisa
„ <i>Iram nervos animi cognominavit, qui et intenderentur acerbitate, et laxarentur mansuetudine</i> ” ⁸⁹	Platón a haragot lelkünk inainak hívta, amelyek egyrészt megfeszülnek a szigorúságtól, másrészt elernyednek a szelíd-ségtől.	„Plátó [...] a haragot lelkünk inainak hívta: mivel ennek erejével hordoztatnak és óltalmaztatnak egyéb javaink.” ⁹⁰

⁸⁴ *Vízkereszt utáni I. vasárnap. Első prédikáció: A fiaknak istenes neveléséről*, PPÖM VI, 249–266.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

Látjuk, hogy Pázmány jóval tömörebben és a mondat eredeti értelmét némileg megváltoztatva adja vissza a mondatot magyarul. A példa megfelel a *Prédikációk* „a keresztyén olvasókhöz” címzett előszavában vázolt anyanyelvi programnak, miszerint Pázmány a latin idézeteket úgy illeszti bele saját szövegébe, hogy azok akár el is hagyhatóak.⁹¹ A néhány sorral lejjebb lévő Plutarkhosz-idézetet, „*Moderata ira, fortitudini adjumento est*” viszont éppen bővíti, és a benne lévő „fortitudo” szót *hendiadoinként* fordítja, ti. „A mértékletes harag segítője a bátorságnak és erősségnek.”⁹²

Pázmány olykor meglepő gondolatársítás eredményeként használja Plutarkhoszt. *A vakmerő ítéltről* című prédikációjában az 1Kor 11,31 alapján az önismeret fontosságát hangsúlyozza.⁹³ Az önmagunkkal kapcsolatos tisztán látás nehézségét viszont a *Moralia De curiositate* című esszéjében lévő mitikus alakkal, a Lamiával példázza.

Latin idézet	Szó szerinti fordítás	Pázmány fordítása
„De közönségesen olyanok vagyunk, úgy-mond <i>Plutarchus</i> , mint a lámia: <i>Sicut fabulae narrant, Lamiam domi quidem coecam oculos habentem in vasculo quodam repositos: verum ubi prodit foras, reponit, ac tum oculata est. Ita quisque nostrum, foris, in rebus aliorum, sibi</i>	Ahogy a mesék is mondják, a Lamia otthon vak, mint-hogy szemeit egy edényben tartja, ám ahogy kimegy a házból, visszateszi azokat, és mindjárt szemes. Hasonlóképpen mi is a mások dolgait nézzük, sajátunkat illetően se szemünk, se fényünk.	„mely mikor othon vólt, kivette szemét és egy tiszta edényben tartotta, setétben ülvén; házából kimenvén, feltette szemét, mint oculárát és egyebeket nézett. Mí-is szemesek vagyunk egyebek látására;

⁸⁷ A beszédben használt források szerkezeti-tartalmi vázlatban való elrendezését lásd: RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 113–124.

⁸⁸ *Uo.*, 204.

⁸⁹ *Uo.*

⁹⁰ *Uo.*

⁹¹ „Ugy rendeltem pedig, azoknak magyarul írt formáját, hogy, a ki deákul nem tud, vagy a ki a kösség-előt deákul nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban; hanem úgy foly, mint, ha a deák szók közbevetve sem vólnának.” PPÖM VI, XXV.

⁹² *Uo.*

⁹³ „Ezeket értvén, vakmerőül senkit ne ítéljünk, hanem szálljunk magunkba és meggondoljuk, hogy, *Si nosmetisos dijudicaremus, non utique judicaremur*; [1 Kor 11,31] ha magunkat megítéljük, Istentől nem íteltetünk.” *Pünkösd utáni X. vasárnap, 2. prédikáció. A vakmerő ítéltről*, PPÖM VII, 332.

<i>oculum imponit: in nostris, nec oculos habemus, nec lucem.</i> ⁹⁴		vakok a magunk ismerésére. ⁹⁵
---	--	--

Egyrészt látjuk, hogy a latin idézet az értelem megváltozása nélkül valóban kiemelhető a szövegből, másrészt, ha Pázmány tolmácsolását összehasonlítjuk a szó szerinti fordítással, az is megállapítható, Pázmány hol egészíti ki, és hol tömöríti a latin szöveget.

Kötet vagy florilégium?

Pázmány idézéstechnikájával kapcsolatban rendszeresen felmerül a kérdés, hogy vajon konkrét művekből vagy florilégiumokból, illetve florilégiumként funkcionáló gyűjteményes kötetekből merített-e. A kérdés vissza-visszatérő eleme nemcsak a Pázmány-, de mint láttuk, a Káldi-kutatásnak is. Mind Bitskey István, mind Gábor Csilla lényegében azon az állásponton van, hogy a barokk prédikációk nagy tömegű forrás- és idézetanyagának mozgósításához elengedhetetlenek az idézeteket tartalmazó segédkönyvek, florilégiumok használata, ugyanakkor a hivatkozott források pontos, „helyrajzi” megjelölése az eredeti, teljes művek forgatása révén történhetett meg.⁹⁶ Ahogyan az Pázmány írásainak forrásvidékének feltérképezésekor máskor is előfordul, úgy Plutarkhoszsal kapcsolatban sem tudjuk bizonyossággal kimutatni, hogy Pázmány pontosan mely *Moralia*-kiadásokat használta, vagy milyen idézetgyűjteményből dolgozott. Ez utóbbiak esetében kézenfekvő volna, hogy a fentebb említett florilégiumok mellett a szapienciális könyvekhez kapcsolódó, Plutarkhoszt és Senecát szintén bőséggel idéző kommentárokból vette volna idézeteit. Ilyen például Cornelius a Lapide, Pázmány magánkönyvtárában bizonyosan meglévő *Siráé fia könyvéhez* és a *Példabeszédek könyvéhez* írt magyarázatai, vagy Andreas Schott *Adagialia sacra Novi Testamenti*

⁹⁴ *Uo.*, 332–333.

⁹⁵ *Uo.*, 333.

⁹⁶ BITSKEY, *Humanista erudíció ...*, 1. j. i. m., 54–57; GÁBOR, *Káldi György prédikációi ...*, 49. j. i. m., 56.

graeco-latina című gyűjteménye, amely az Újszövetségben fellelhető proverbium-jellegű mondásokat tartalmazza és magyarázza.⁹⁷ Ezekben sok Plutarkhosz-idézet található, de nem illeszthetők be Pázmány citátumhasználatába.⁹⁸ Ugyanez a helyzet más, a korban népszerű florilégiumokkal, például a már említett Joseph Lang *Polyantheá*jával is: az idézeteknek sem a szűrőpróba-jellegű, sem a tematikus visszakeresése nem eredményez releváns találatot. Mindezek alapján hajlunk arra, hogy Pázmány forráshasználatára is érvényesnek tekintsük azt, amit Gábor Csilla Káldival kapcsolatban fogalmazott meg: „A mennyiségi átalakulásnál azonban fontosabb azt kiemelni, hogy – a humanizmus »ad fontes« igényével összhangban – határozott nyomait találjuk a felhasznált források eredetiben való forgatásának, ennek következményeként pedig a hivatkozások pontosságára kell felhívunk a figyelmet. [...] Az idézetek tekintélyes mennyisége ennek ellenére valószínűvé teszi a florilégiumok használatát is, ám szerzőnk az esetek nagy részében feltehetően utólag az eredeti művekben visszakereste az onnan vett hivatkozásokat, kiegészítve azokat a segédkönyvekből hiányzó adatokkal.”⁹⁹

Pázmány közel negyven éves írói működése során magánkönyvtára mellett számos nagyobb, főleg jezsuita könyvtári állományt használhatott akár Grazban, Bécsben, Pozsonyban vagy Nagyszombatban stb. Ezekben biztosan nagy számban fordultak elő az ókori klasszikusok, köztük Plutarkhosz latin nyelvű kiadásai is, így joggal feltételezhető a kötetalapú forráshivatkozás. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Pázmány nem egyetlen Plutarkhosz-kiadást használt. A *Moralia*ának a *Prédikációk*ban hivatkozott 30 értekezése több fordítótól származik, így lehetséges, hogy egy 1570 előtti, gyűjteményes kiadásból vette Pázmány az idézeteket, ezt valószínűsítik a *Tíz bizonyosság*ból és a *Kalauz*ból vett, fentebb bemutatott példák is. Pázmánynak ugyanakkor a Xylander-féle összkiadás is rendelkezésére állhatott, mivel a *Moralia* több írását a német tudós fordításában idézi.

⁹⁷ Cornelius A LAPIDE, *Commentaria in Ecclesiasticum*, Antwerpen, 1634; UŐ, *Commentaria in Proverbia*, Antwerpen 1635; Andreas SCHOTT, *Adagia sacra Novi Testamenti graeco-latina*, Antwerpen, 1629. Arról, hogy ezek a kötetek megvoltak Pázmány magánkönyvtárában: BITSKEY István, KOVÁCS Béla, *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyatéka*, Magyar Könyvszemle, 91(1975), 34; M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter magánkönyvtárának újabban azonosított kötetei*, Magyar Sion, 10(52), (2016)/1, 220.

⁹⁸ Cornelius a Lapidének egy másik, az evangéliumokhoz írt kommentárjával több párhuzam is kimutatható Pázmány *A gyilkosságról és a haragról* című prédikációjában. RAJHONA, *Pázmány...*, 87. j. i. m., 119–120.

⁹⁹ GÁBOR, *Káldi György prédikációi...*, 49. j. i. m., 56.

Láthatjuk, hogy számos kérdés felmerül azzal kapcsolatban, hogy hogyan és honnan idézte Pázmány Plutarkhoszt. Az antik szerző Trient utáni, Senecához hasonló katolikus használata nyilván illeszkedik az európai, főleg jezsuiták képviselte trendbe. Érdeemes lenne megvizsgálni ezt a nagyobb kontextust, ahogy azt is, hogyan alakult Plutarkhosz recepciója a protestáns lelkiségi műfajokban.

Függelék

Pázmány írásaiban hivatkozott Plutarkhosz-művek

A Pázmány által hivatkozott, illetve idézett <i>Plutarkhosz</i> -mű ¹	A fordító	A Pázmány-mű	A hivatkozások száma
<i>Párhuzamos életrajzok / Bioi paralleloi / Vitae parallelae</i>			
<i>Alkibiadész</i>	Alessandro Alessandri <i>Genialium dierum libri sex</i> című műve alapján idézi	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Ariszteidész</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Romulus</i>	csak hivatkozás	<i>Tíz bizonyosság</i>	1
		<i>Kalauz</i>	1
<i>Agészilaosz</i>	csak hivatkozás	<i>Öt szép levél</i>	1
<i>Numa Pompilius</i>	csak hivatkozás	<i>Kalauz</i>	1
<i>Lükurgosz</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	4
		<i>Theologia scholastica</i>	1
<i>Alexander Magnus</i> (Nagy Sándor)	nincs latin idézet/ csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	2
		<i>Physica</i>	1
<i>Crassus</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Marcellus</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Periklész</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Brutus</i>	Hermann Cruser	<i>Prédikációk</i>	1

¹ Több műcím magyar fordításához lásd: Klaus BERGER, Carsten COLPEL, *Vallástörténeti szöveggyűjtemény az Újszövetségben*, ford. ZÓKA Eszter, Pécs, JATEPress, 2018, 457–458.

<i>Cato Minor</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Caesar</i>	csak hivatkozás	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Moralia</i> / Ethica			
<i>Septem sapientium convivium / Symposium</i> (A hét bölcs lakomája)	csak hivatkozás	<i>Tíz bizonyosság</i>	1
	Xylander	<i>Prédikációk</i>	19
	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>De defectu oraculorum</i> (A jóshelyek hanyatlása)	csak hivatkozás	<i>Öt levél</i>	1
		<i>Physica</i>	1
<i>Quaestiones Naturales</i> (Természettudományos vizsgálódások)	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>De plantis</i> (Növények) – pszeudomű	csak hivatkozás	<i>Dialectica</i>	1
<i>De planetis</i> (Bolygók) – ismeretlen mű	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>De sera numinis vindicta</i> (Az isteni bosszú késlekedése)	Willibald Pirckheymer	<i>Prédikációk</i>	12
<i>De educatione liberorum</i> (A gyermekek nevelése) – pszeudomű	Xylander	<i>Prédikációk</i>	12
<i>De cobibenda iracundia</i> (A harag megfékezése)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	12
<i>Apophtegmata regum et imperatorum</i> (Királyok és hadvezérek mondanásai)	Raffaele Regio	<i>Tíz bizonyosság</i>	2
		<i>Kalauz</i>	2
		<i>Prédikációk</i>	18
<i>Quaestiones Romanae</i> (Római kérdések)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	13

<i>Consolatio ad Apollonium</i> (Részvétlevel Apolloniushoz)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	7
<i>De tranquillitate animi</i> (A lélek nyugalma)	Guillaume Budé	<i>Prédikációk</i>	9
		<i>Physica</i>	1
<i>Coniugalia praecepta</i> (Házassági előírások)	csak hivatkozás	<i>Keresztyéni felelet</i>	1
	Xylander	<i>Prédikációk</i>	6
<i>De adulate et amico / De discernendo amico ab adulate</i> (A hízelgő és a barát)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	7
<i>De amicorum multitudine</i> (A barátok sokasága)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	1
<i>De utilitate capienda ab inimico</i> (Hogyan húzhatunk hasznot ellenségeinkből)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De cupiditate divitiarum</i> (A gazdagság szeretete)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De placitis decretisque philosophorum naturalibus libri V</i> (Öt könyv a filozófusok természetbölcseleti nézeteiről és tanításairól) – pszeudomű	csak hivatkozás	<i>Dialectica</i>	1
		<i>Physica</i>	21
<i>De primo frigido</i> (A hideg princípiuma)	csak hivatkozás	<i>Physica</i>	1
<i>Praecepta civilia / Politicorum opus seu de civili institutione ad Traianum imperatorem</i> (Politikai tanítások)	Nicola Sagundino	<i>Tíz bizonyosság</i>	1
		<i>Kalauz</i>	2
		<i>Peniculus papporum</i>	1
		<i>Acta et decreta synodi dioecessanae Strigoniensis</i>	1

<i>An virtus doceri possit</i> (Tanítható-e az erény?)	Henri Estienne (Stephanus)	<i>Prédikációk</i>	1
<i>De amore naturali parentum erga proles</i> (A szülők utódaik iránti ösztö- nös szeretete)	Gilbert de Longueil	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De amore fraterno</i> (A testvéri szeretet)	Thomas Kirchmeyer	<i>Prédikációk</i>	3
<i>De audiendo / De recta ratione au- diendi</i> (Hogyan hallgassunk beszéde- ket?)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	6
<i>De audiendis poetis / Quomodo adolescens poetas audire debeat</i> (Hogyan hallgassa az ifjú a köl- tőket?)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	3
<i>De Iside et Osiride</i> (Ízisz és Ozirisz)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	5
<i>De tuenda sanitate / De tuenda bona valetudine</i> (Az egészség megőrzése)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	4
<i>De fortuna aut virtute Alexandri</i> (Nagy Sándor szerencséje és erénye)	Guillaume Budé	<i>Prédikációk</i>	7
<i>Amatorius liber</i> (Párbeszéd a szerelemről)	nincs latin szöveg	<i>Prédikációk</i>	1
<i>Apophthegmata Laconica / Instituta Laconica</i> (Spártai mondások)	Xylander	<i>Kalauz</i>	1
		<i>Prédikációk</i>	11
<i>De curiositate</i> (A kíváncsiság)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De garrulitate</i> (A bőbeszédűség)	Thomas Kirchme- yer	<i>Prédikációk</i>	10

<i>De superstitione</i> (A babona)	Thomas Kirchmeyer	<i>Prédikációk</i>	5
<i>De virtute et vitio</i> (Az erény és a bűn)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	1
<i>De vitiosa verecundia</i> (A túlzott engedelmesség)	Erasmus	<i>Prédikációk</i>	2
<i>De virtute morali</i> (Az erkölcsi erény)	Carlo Valgulio	<i>Prédikációk</i>	4
<i>De virtutibus mulierum</i> (Az asszonyi erények)	Xylander	<i>Prédikációk</i>	3
<i>An vitiositas ad infelicitatem sufficiat</i> (Vajon a bűn elegendő-e ahhoz, hogy az embereknek boldogtalanságot okozzon?)	csak hivatkozás (Ottmar Nachtigall)	<i>Prédikációk</i>	2
<i>Utrum graviores sint animi morbi quam corporis</i> (A lelki betegségek súlyosabbak, mint a testiek?)	csak hivatkozás (Erasmus)	<i>Prédikációk</i>	1